

ՀԱՅԵՐԷՆԻ ՓՈԽԱՌՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԹՐՔԵՐԷՆԷՆՑ¹

ԱՐՄԵՆԱԿ ԵՂԻԱՅԵԱՆ

armenag@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

Մարդկության ծանօթ չէ լեզու մը, որ ասելի կամ պակաս չափով փոխառություններ կատարած չլլայ այլ լեզուէ կամ լեզուներէ: Հայերէնը չէր կըրնար բացառութիւն կազմել ու չի կազմեր:

Ամէն լեզու ունի փոխառութեան ուրոյն աղբիւրներ, որոնք կրնան ըլլալ մարդկային ուղղակի շփումները, կրօնական ազդակները՝ մասնաւորաբար հոգեւոր հասարակաց գրականութեան իրացումը, այլեւ տնտեսական եւ մշակութային սերտ ու երկարատեւ շփումները եւ այլն:

Հայերէնի հնագոյն փոխառությունները արդիւնք են մասնաւորաբար միջժողովրդային ուղիղ շփումներու, ինչպէս է պարագան պարսկերէնէ, ասորերէնէ եւ արաբերէնէ փոխառություններուն, ինչպէս նաեւ մշակութային յարաբերություններու, ինչպէս է պարագան մասնաւորաբար յունարէնէ, որոշ չափով ալ լատիներէնէ եւ եբրայերէնէ՝ մատենագրական ճամբով տեղի ունեցած փոխառություններուն:

Փոխառութեանց այս հիմնական օժիտով հայերէնը կերտեց իր Ոսկեդարը՝ մեկնակէտ ունենալով Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը դասական հայերէնի եւ շարունակեց իր ուղին մինչեւ ԺԱ. դար, ուր առաջին անգամ թուրք-թաթարական ցեղերը ոտք դրին Հայաստանի հողին վրայ՝ հետզհետէ կլանելով ամբողջ Արեւմտեան Հայաստանը եւ հասնելով մինչեւ Կոստանդնուպոլիս:

Այս համատարած նուաճումը ստեղծեց միջցեղային յարաբերութեանց բոլորովին նոր որակ մը, որ կը բնորոշուէր երկու (եւ ոչ միայն) ժողովուրդներու՝ նուաճողի եւ ենթակայի համակեցութեամբ իրենց պատմութեան ողջ տեւողութեան, ընդհուպ մինչեւ Եղեռնը ու ասելի անդին՝ մինչեւ մեր օրերը՝ անոր մէկ կոտորակին հետ:

¹ Այս աշխատութեան համար, ի միջի այլոց, օգտագործած ենք հետեւեալ աղբիւրները.- Հրաչեայ Աճառեան, *Հայոց լեզուի պատմութիւն, ք. հատոր* (Երեւան, 1951), Հրաչեայ Աճառեան, *Թուրքերէնի ազդեցութիւնը հայերէնի վրայ եւ թուրքերէնէ փոխառեալ բառերը Պոլսի հայ ժողովրդական լեզուին մէջ համեմատութեամբ Վանի, Ղարաբաղի եւ Նոր-Նախիջեանի բարբառներուն* (Թիֆլիս Մոսկուա-Վաղարշապատ, 1902), Յակոբ Սիրունի, *Պոլիս եւ իր դերը, ք. հատոր* (Պէյրուս, 1930), Elias Riggs, *A Vocabulary of Used Words in Modern Armenian But Not Found in the Ancient Armenian Lexicons* (Smyrna, 1847), Sevan Nişanyan, *Sözlük: Çağdaş Türkçenin Etimolojisi* (Liber Plus Yayınları, Türkiye, 2023), Zeyneb Korkmaz, *Türkiye Türkçesinde Yazı Diline Girmiş Günlük Yaşamla İlgili Alinti Sözlük ve Ekler* (Ankara, 2023), Robert Dankoff, *Armenian Loanwords in Turkish* (Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1955):

Ծ.հ.- Բացառաբար պահպանած ենք հեղինակին ուղղագրական մօտեցումները:

Գոյակցութեան այս նոր որակը իր կարգին ծնունդ տուաւ լեզուական ազդեցութեան բոլորովին նոր ու աննախադէպ տարողութեան մը՝ անշուշտ միշտ ի նպաստ նուաճողի լեզուին եւ ի վնաս հայերէնին, ինչպէս նաեւ Փոքր Ասիոյ մէջ խօսուող բազմաթիւ ուրիշ ազգային լեզուներու:

Չկայ, որչափ գիտենք, ծանօթ լեզուաց մէջ լեզու մը՝ որ այնչափ օտարութեանց անձնատուր, այնչափ կերպարանափոխ եղած, վերջապէս այնչափ ինք զինքն ուրացած ըլլայ, ինչպէս մեր վերջին դարերուն Հայերէնը... լեզուի մը այս աստիճան հասնիլը՝ ճաշակագէտ զգացողութեան առջեւ անզգայութիւն եւ բանականութեան ատեանին առջեւ անտարակոյս ոճի՛ր մը համարուելու է²:

Այս ազդեցութիւնը ունի իր այլազան աստիճանները.

–Տեղ-տեղ լեզուական ամբողջական թրքացում,

–Երբեմն հազարաւոր բառերու եւ ասոյթներու ներթափանցում,

–Այլուր ազգային աղաւաղեալ խեղճուկ բարբառներ:

Հայերէնը այս բոլոր վիճակներէն մին, կամ բոլորը, կը պարզէր՝ նայած թէ ան կ'ապրէր Կիլիկիոյ՝, Պոլսո՞յ, թէ՞ գաւառներու մէջ:

Թրքերէնի տիրապետումին կը նպաստէին մշակութային անկախութեան, յատկապէս դպրոցներու բացակայութեան այն մթին դարերը, որոնք յաջորդեցին Անիի, Բաբելոնի ու Կիլիկիոյ թագաւորութեան անկումին եւ բնիկ հայերու մեծ տեղաշարժին, որ զիրենք տարտղնեց Փոքր Ասիոյ, Ռուսիոյ ու Եւրոպայի զանազան ափերը՝ պարպելով կամ նօսրացնելով հայրենի հողը եւ զրկելով զանոնք համախումբ ապրելու եւ տոկալու պատեհութենէն:

Այսպիսին էր կացութիւնը յատկապէս Արեւմտեան Հայաստանի ու արեւմտահայերէնի մինչեւ ԺԸ. դարու կէսերը, երբ ծնունդ առաւ Մխիթարեան ուխտը³, որուն յաջորդեց ԺԹ. դարու առաջին կէսին Թուրքիոյ մէջ յառաջացած լուսաւորութեան շարժումը, որ հաւասարութեան նշան կը դնէր Թուրքիան բաղկացնող բոլոր ազգութիւններու եւ կրօնքներու միջեւ. այս շարժումը դռները լայն կը բանար հայատառ թերթերու, այլազան հրատարակութիւններու եւ դպրոցներու հիմնադրութեան առջեւ:

Ազգային բարենորոգութիւնը, որուն հիմնաքարը մեր ազգային լեզուի... վերահայացումն էր, կեդրոնացած էր մասնաւորաբար Պոլսոյ մէջ, որ ամէնէն շատ հայերով բնակուած ոստանն էր ամբողջ Թուրքիոյ: Եւ անշուշտ ասկէ ալ ան տարածուեցաւ հայաբնակ երկրորդական քաղաքներն ու գաւառական շրջանները յատկապէս Փոքր Ասիոյ մէջ, բայց նաեւ անկէ դուրս:

² Արսէն Այոընեան, *Քննական քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերէն լեզուի*, Նախաշափոյ, Մխիթարեանց տպարան, Վիեննա, 1866, էջ 232:

³ Մխիթարեանները մեզ վերահայացուցին. հազիւ Վենետիկ հաստատուած՝ քանի մը տասնամեակ անց լոյս ընծայեցին Մխիթար Սեբաստացիի *Բաղկիք հայկազնեան լեզուի* բառարանը (1749), որ այսօր ծանօթ է «Հին հայկազեան բառարան» անունով եւ որ մայրն է *Նոր Հայկազեանին* (1836-37): Այս երկուքը յստակ արձանագրեցին մեր բառազանձի հարազատութեան սահմանները՝ ի բաց վանելով ամէն օտարաբանութիւն, յատկապէս՝ թրքաբանութիւն:

Այս վերահայացումը թիրախ ունէր ամէն բանէ առաջ այն թրքացած բառամթերքը, որ շնչահեղձ կը դարձնէր խօսակցական հայերէնը. գրաբարը զերծ էր այդ չարիքէն, սակայն գրաբար իմացողները կը կազմէին մէկ չնչին համեմատութիւնը հայութեան: Թող որ նոյնիսկ այս վերջինները իրենց աշխարհիկ շփումներուն մէջ հարկադրուած էին դիմելու այն խառնակ հայերէնին, որ ռամիկին էր եւ տիրական էր իր բանաւոր թէ գրաւոր տարբերակներուն մէջ: Հայր Ղուկաս Ինճիճեանի դարասկիզբի հրատարակութիւնները⁴, որոնք ակնդէտ կը սպասուէին Պոլսոյ ու գաւառներու մէջ, բաւական յստակ գաղափար մը կու տան այդ բարբառի որակին մասին:

Ա. ԲԱՌԱՅԻՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Այտընեան եւ Աճառեան հաւասարապէս կը շեշտեն մասնաւորաբար բառային փոխառումներու պատճառած մեծ չարիքը: Ըստ Աճառեանի՝ եղած է պահ, երբ անոնց թիւը հասած է մինչեւ 4000-ի. արդ, այս թիւով փոխառութիւնը կ'ենթադրէ բոլորովին ինքնակորոյս լեզու մը, եւ այդպէս ալ եղած է հայերէնը իր կարգ մը կիրարկութեանց մէջ այն աստիճան, որ մինչեւ անգամ թուրքերը դիւրաւ հասկցած են իրենց շուրջ խօսուող հայերէնը⁵:

Բայց ահա նմանապէս Աճառեանն է վկայողը. *«Թրքական զօրեղ ազդեցութենէն, ինչպէս բնական օրէնքը կը պահանջէր, ծնաւ զօրեղ ալ հակազդեցութիւն մը. թրքական բառերով ու ոճով գրուածները ծաղրելի ու զգուելի դարձան հայ ականջներուն»*⁶:

Թրքերէն բառերու թօթափումը կը կատարուի յօգուտ գրաբարեան բառերու, որոնք կ'իրացուին նոյնութեամբ. ասով ալ կը բացատրուի այն արտասովոր հարազատութիւնը, որ կը գտնենք գրաբարի եւ աշխարհաբարի բառապաշարներուն միջեւ, հարազատութիւն, որ կը բացակայի մեր աշխարհաբարին ժամանակակից եւրոպական այլ ազգային լեզուներու եւ անոնց ծնունդ տուած մայրերուն՝ յունարէնի ու լատիներէնի, այլեւ ասորերէնի ու ղպտերէնի եւ այս վերջիններու հեռաւոր մայրերուն միջեւ:

Լեզուին բառազանձը հայացնելու մտասեւեռումը այնքան խոր ու հետեւողական կ'ըլլայ, որ ան կը տարածուի նաեւ եւրոպական բառերու վրայ, որոնց առթիւ ճիգ կը դրուի հայացնելու բոլորը անխտիր. *«Այս բնական օրէն»*

⁴ *Ամարանոց Բիւզանդեան* (1794), *Տարեգրութիւն* (1799–1802), *Եղանակ Բիւզանդեան բազմալէս* (1803–1820), *Դարապարտում* եօթը հատոր (1824–1827):

⁵ Այս առումով բարացուցական է Զապէլ Եսայեանի վկայութիւնը, թէ ինչպէս մի քանի հայ կիներ, շոգենալին մէջ թուրք կիներու հետ վեճի մը ընթացքին «հայերէնով» իրարու կ'ըսեն *«Ասանկներուն հախէն մոսկովին խըլըճը կու գայ»*, որ պարզ է, դիւրաւ կը հասկցուի թրքուիներուն կողմէ եւ վեճը աւելի կը բորբոքի:

⁶ *Հրաչեայ Աճառեան, Թուրքերէնի ազդեցութիւնը հայերէնի վրայ եւ թուրքերէնէ փոխառեալ բառերը* Պոլսի հայ ժողովրդական լեզուին մէջ համեմատութեամբ Վանի, Դարաբաղի եւ Նոր-Նախիջեանի բարբառներուն, հրտկ.՝ Լազարեան ճեմարանի արեւելեան լեզուաց, **Թիֆլիս**–Մոսկուա–Վաղարշապատ, 1902, էջ 10:

քով,- կը շարունակէ Աճառեան,- բառակերպութեան գործն ալ չափազանցութեան հասաւ. ամէն մի բառ օտար էր, անխտիր թարգմանուիլ սկսաւ, հոգ չէր եթէ մինչեւ իսկ նոր թարգմանութիւնը աւելի անհասկնալի եւ տրեղ դառնար»⁷:

Այս սրտցաւ ախտաճանաչումները անշուշտ տեղին են, այսուհանդերձ լեզուի վերահայացման այն աշխատանքը, որ ԺԹ. դարու երկրորդ կէսին համատեղ տարին հայ դպրոցը, մամուլը եւ մտաւորականութիւնը, իսկական սխառնք մը, չըսելու համար դիւցազներգութիւն մըն է, որուն նմանը ծանօթ չէ մեզի ոչ մէկ այլ ժողովուրդի տարեգրութեան մէջ: Կը բաւէ կարդալ օրուան մամուլը կամ այլ հրատարակութիւններ՝ անդրադառնալու համար այս եզակի պատուաբեր իրողութեան:

Աճառեան իր գործի աւարտին կը հաստատէ, որ յիշեալ 4000 բառերէն ընդամենը 170ը կենսունակ մնացին, եւ կու տայ ասոնց ցանկը⁸: Ուշի-ուշով կարդալով այս վերջինները կը նկատենք, որ այդ բոլորէն ընդամենը հազիւ քսանեակ մը բառեր անցած են Մեծ Եղեռնի սեմը ու նոսրականացած ըսփիւքահայ գրական արեւմտահայերէնի մէջ⁹:

--Ալոճ – alıç/ալիչ

--Առնուիլ – arlanmak/առլանմաք. խաւնիլ, ամչնալ

Մեր բառարանները այս բայը կը նկատեն **առնելի** կրաւորականը, մինչդեռ ան ոչ մէկ առնչութիւն ունի այդ բային հետ. սա կազմուած է պատճենումով թրքերէնի **ar** արմատին, որ կը նշանակէ ամօթ, խիստ: Հոմանիշ է **քաշուիլ**-ին (տեսնել աւելի անդին): Այս **ar** արմատով թրքերէնը ունի **arsiz/առսըզ** աճանցաւոր բառը, որ նոյնութեամբ փոխառած ենք եւ կը նշանակէ **ar/առ** չունեցող, **ar**-է զուրկ, անկիրթ:

--Արզուլամիշ ընել – arzulamak/արզուլամաք. կարօտնալ, փափաքիլ, ցանկալ

--Աւանակ – avanak. իբրեւ յիմար, տխմար, պարզամիտ

--Բաբան – պարիսպներ քանդելու քարարձակ սարք: Մեր մատենագրութեան մէջ աւանդուած է իբրեւ թրքերէնէ փոխառութիւն, որ սակայն չենք գտներ թրքերէն բառարաններու մէջ:

--Բուխերիկ – buxari/բուխարի

--Ելակ – çilek/չիլէկ

--Երշիկ – erişgi/երիշկի. գաւառական բառ է, գրական թրքերէնը կ'ըսէ «սուշուխ»:

--Զիլ – հայերէնը այս բառը սկզբնապէս պարսկերէնէն առած է «զիլ»

⁷ Նոյն:

⁸ Աճառեան, Հայոց լեզուի պատմութիւն, Բ. հատոր, Երեւան, Հայպետհրատ, էջ 175 եւ յաջորդք:

⁹ Իտաքանչիւր փոխառութեան կից կը դնենք թրքերէնը եւ անոր հայերէն արտասանութիւնը, երբ հարկ է:

արտասանութեամբ, ապա թրքերէնի ազդեցութեամբ ան հետագային դարձած է **զիլ**:

–**Ձմրուխտ** – պարսկերէն *zumurrud* բառն է, որ թրքերէն դարձած է *zümrüt/* զիմրիւթ. հայերէնը այս վերջինէն առած է իր արտասանութիւնը:

–**Թաղար** – պարսկական հնագոյն **տակառ** բառն է, որ թրքական լեզուներ անցած է **թաղար** արտասանութեամբ, եւ ասոնցմէ՝ հայերէնին:

–**Թաս** – *tas*. գաւաթ, բաժակ: Ծագումով պարսկական է՝ *tašt*, որմէ անցած է արաբերէնին՝ *tass*, ասոնցմէ թրքերէնին, այս վերջինէն՝ հայերէնին: Այս բառը այնքան լաւ իւրացուած է, որ մեր եկեղեցին չէ վարանած **թասակ** կոչել կուսակրօնի յատուկ գլխարկներէն մէկը, որ... թասի կը նմանի: Արդեօ՞ք մեր «տաշտ»-ին հետ կապ ունի: Այնճարցին «տեշտիէ» կ'ըսէ արտի որոշ տարածութեան համար:

–**Խամաճիկ** – *kuklacik/քուքլաճիք*: *Kuma/գաւառական «ղում»* կը նշանակէ պոռնիկ: Արդի թրքերէն դարձած է **kukla**. Իսկ **cik** փաղաքշական՝ փոքրացուցիչ մասնիկ է:

–**Խորոտիկ** – *xäritik* թաթարական բառէն, որ կը նշանակէ գեղեցիկ, սիրուն:

–**Խոֆիլ** – ծագած է *xerif/խերիֆ* բառէն, որ կը նշանակէ ցնդած, ցնորած. ուրեմն բայս կը նշանակէ ցնդիկ, զառամութենէ ցնորիլ: Հետագային թրքերէն այս բառը հնչիւնափոխուեցաւ եւ դարձաւ **herif**. մեր փոխառութիւնը տեղի ունեցած է վաղ անցեալին, երբ **x/խ** հնչիւնը առկայ էր թրքերէնի մէջ: Արաբերէն ալ կայ այս բառը՝ «խարաֆ»:

–**Մասուրայ** – *masura*, որ մագոզն է:

–**Վառօղ** – *barut/բարուտ*

–**Տոպրակ** – *torba/տորբա*

–**Քաշուիլ** – *çekilmek/չեքիլմէկ*: Այս բային միայն փոխաբերական՝ **ամէնայ, չհամարձակիլ** նշանակութիւնը ձեւաւորուած է թրքերէն համապատասխան նշանակութեան վրայ:

–**Քոչ** – *göç/գէօչ*. գաղթ, տեղափոխութիւն: Բայը՝ *göçmek/գէօչմէկ*. **քոչել**, տուած է նաեւ՝ **քոչուոր** ածականը:

–**Քուրթէշ** – *kurd-eşni/քուրտ-էշնի*: Կը նշանակէ շառատենդ՝ *scarlatine*: Ըստ Աճառեանի՝ ասանդուած է նաեւ **քուրթէշ** ուղղագրութեամբ: Արդի թրքերէնը զայն փոխարինած է **kızıl hastalığı** բառակապակցութեամբ, որ բառացի կը նշանակէ «կարմիր հիւանդութիւն»:

Կարգ մը աղբիւրներ չեն վարանիր թուելու նաեւ **թոռն, չուան, փեթակ** բառերը, որոնք, ճիշդ է, առկայ են թրքերէնի մէջ, եւ որոնց երեքն ալ, սակայն, ոսկեդարեան՝ թէկուզ պարսկերէնէ փոխառեալ մաքուր հայերէն են եւ կիրարկուած են Աստուածաշունչի մէջ: Ուրիշներ ասոնց վրայ կ'աւելցնեն թրքերէնէ հայերէն փոխառեալ մեծաթիւ գաւառական բառեր, որոնք ունեցած են տեղական կիրարկութիւններ եւ որոնք չեն անցած միասնական գրաւոր հայերէնին, նոյնիսկ եթէ անոնցմէ ոմանք շարունակեն գործածու-

թեան մէջ պահել իրենց այդ մասնակի կիրարկութիւնը: Այսպիսիները բանասիրական-պատմական արժէք կրնան ունենալ, ինչպէս կը գտնենք Աճառեանի յիշեալ աշխատութեան մէջ, եւ որոնց սակայն չենք անդրադառնար այս էջերուն մէջ:

Անդին, բանաւոր հայերէնի մէջ որոշ հետեւողականութեամբ քաջքշուեցան կարգ մը ուրիշներ եւս, որոնք շիջեցան սերնդափոխութեամբ, ըսենք՝ մօտաւորապէս Ի. դարու աւարտին¹⁰:

Բայեր կազմուած թրքական արմատով կամ հիմքով եւ հայերէն վերջաւորութեամբ. օրինակ՝

պաքլայել	սպասել	bekle(mek)
ազարել	կշտամբել	azarla(mak)
խարճել	ծախսել	harcamak
պարըշիլ	հաշտուիլ	barış(mak)
էզմել	ճմլել	ezm(ek)

Այսպիսիներէն ոմանք ի վերջոյ... հայացած են, ինչպէս՝ **գօրել/zormak, թալլել/talamak, թխմել/tikmak, խայնիլ/ayip, խաշել/haşlamak, նախշել/nakişlamak, ճաթիլ/çatlamak** եւ այլն:

Մակբայներ, որոնց արմատը հայերէն է, ածանցը՝ թրքերէն

չըսածտան	ըսելէ առաջ	demeden
ուտելնիքէն	ուտելու ատեն	yeriken
չ-պաշլա-յաժ	սկսելէ առաջ	başla-ma-dan

Յատուկ ուշադրութեան արժանի է վերջինին պատճենումը թրքերէնին. թրքերէնը այս մակբայը կազմած է իր սկսիլ բայի արմատով՝ başla, որուն վրայ աւելցուցած է ma ժխտական մասնիկը, ապա՝ dan ժամանակային ածանցը: Հայերէնը քայլ առ քայլ կրկնած է թրքերէնը՝ չ ժխտական մասնիկ, սկս՝ բայարմատ, ած՝ ժամանակային ածանց (յարակատար):

¹⁰ Յատկանշական է, որ այս նոյն միջոցին բոլորովին հակոտնեայ ընթացք ունեցաւ արեւելահայերէնը, որ այդ նոյն ժամանակամիջոցը հատեց 4000 խորհրդանշական քանակութեամբ օտարաբանութիւններու կուտակումով, մասնաւորաբար ռուսերէնէ, բայց նաեւ, անկախութեան հաստատումով՝ արեւմտեան լեզուներէ փոխառութիւններով. անդին անփոփոխ պահելով նախախորհրդային շրջանին փոխառուած թրքերէն բառերու բեռը՝ հաւանաբար հազար միաւորի չափ, զանազան անուանումներով՝ ժողովրդախօսակցական, բարբառային եւ այլն, առանց երբեւէ յիշատակելու այդպիսիներու թրքական ծագումը: Այս տուեալներով՝ արեւելահայերէնը կը գործէ մօտաւորապէս 5000-է աւելի օտարաբանութիւններով, որոնց թիւը յարատեւ աճելու ընթացքի մէջ է մեր աչքերուն առջեւ: Յիշենք այդ 5000-էն մէկ հատ, նորագոյնը, որ **ուտիլիզացնել** բայն է՝ իբրեւ **գործածել, կիրարկել, ի կիր արկանել**. մարդ կ'ապշի պարզապէս, թէ ինչո՞ւ տեղի կ'ունենայ նման փոխառութիւն մը, երբ մայրենի լեզուդ հազարամեակներէ ի վեր զայն ծածկող լոյսի նման հոմանիշներ տրամադրած է:

Մակբայակերտումի այս ոճը գրեթե անսահմանափակ է. նոյն սկզբունքով կարելի է կիրարկել լեզուի որեւէ բայահիմք՝ դրական կամ ժխտական, ստանալու համար կառույցներ, որոնք խօսքի մէջ կը կատարեն ժամանակի պարագայի պաշտօնը:

Թուականներու պարագային շատ սովորական էր վաթսունէն սկսեալ չորս տասնորդականները անուանել թրքերէն, միաւորները՝ հայերէն. օրինակ՝

ալթմիշ մէկ	altmış bir	վաթսունմէկ
եթմիշ չորս	yetmiş dört	եօթանասունչորս
սէքսէն հինգ	seksen beş	ութսունհինգ
տոխսան եօթը	doksan yedi	իննսունեօթը

Այս թուարկումը շատ սովորական էր ու տարածուն արեւմտահայոց մէջ: Յատկանշական է, որ **հարիւր** թիւը միշտ ալ հայերէն արտասանուած է եւ թրքերէն **yüz** “հարիւր” արտասանութեան կամ գրութեան ոչ մէկ պարագայ կը յիշատակուի:

* * *

Բառային փոխառութիւններու ծիրէն ներս գոյութիւն ունի յարադրաւոր բայերու բաւական լայն շերտ մը, որու թօթափումը յարաբերաբար աւելի դժուար եղաւ եւ պահանջեց շատ աւելի երկար ժամանակ. ան գոյատեւեց սփիւռքահայ առաջին սերունդներու մասնաւորաբար ժողովրդախօսակցական բարբառին մէջ՝ դանդաղօրէն շիջելու համար անցած դարու վերջերուն: Այսպիսիներէն շատերը ունէին իրենց գրական հայերէն մաքուր տարբերակը, որ սակայն այսպէս կամ այնպէս կը խուսափէր միջին հայուն առօրեայ բարբերէն:

Ասոնք այնպիսի բայեր են, որոնք կազմուած են թրքերէն դերբայակերպով մը, որ կը կրէ **miş** ածանցը եւ կը յարադրուի **ըլլալ** կամ **ընել** բայերէն մէկուն՝ նայած թէ ստացուած բայը չէզոք է, թէ՛ ներգործական¹¹:

Գրեթէ բոլորն ալ ունին իրենց գրական տարբերակը, որոնց ընդհանրապէս ծանօթ չէ խօսողը եւ կամ որոնք մաս չեն կազմեր իր գործուն բառամթերքին: Ասոնց կիրարկութեան պատճառներէն մէկն ալ խօսակիցին՝ տուեալ բառի չիմացութեան գիտակցումն է, որով խօսողը կը փորձէ ենթարկուիլ խօսակիցի լեզուական բարբերուն¹²:

¹¹ Թուրքը ինք նման դերբայակերպները կը խոնարհէ առանց օժանդակ բայի: Ուրեմըն հոն ուր հայը կ'ըսէ՝ «Թորոսը **ազարլամիշ ըրաւ**», թուրքը կ'ըսէ՝ «Թորոս **ազարլամիշ**»՝ զեղջելով օժանդակը. սա բոլորովին թրքերէնին յատուկ ոճ մըն է, որ յետին հայը թրքերէն խօսելու առթիւ կը յարգէ, սակայն երբ կարգը կու գայ հայերէնին, իսկոյն կը կիրարկէ օժանդակը:

¹² Մեր տան մէջ հինգ քոյր ու եղբայր, մեր խօսքը ուղղելով մեր գեղջուկ ու անգրաճանաչ մօր ու մեծ մօր, կ'ըսէինք՝ «**Փաթաթէսը պաթմիշ էղեր է**» կամ «**Օսանմիշ էղայ**», նոյնը մեր հօրը ուղղելով պիտի ըսէինք՝ «**Գետնախնձորը փճացեր է**» կամ «**Ձանձրացայ**». նկատել **էղեր է** եւ **էղայ** ձեւերը եւս, որոնք յատուկ էին անոնց, եւ

Ստորեւ օրինակներ՝ յատկապէս **ա** տառով սկսող.

Կը դնենք հայերէն յարադրաւոր ձեւը եւ թրքերէն համադիր բայը՝ հայերէն նշանակութեամբը հանդերձ:

--**ազարլամիշ ընել** – azarlamak/ազարլամակ. սաստել, նախատել

--**ազմիշ ըլլալ** – azmak/ազմակ. բորբոքիլ

--**աթենլենմիշ ըլլալ** – ateşlenmek/աթենլենմել. տաքնալ, զայրանալ, խռովիլ

--**ալըշմիշ ըլլալ** – alışmak/ալըշմակ. վարժուիլ

--**ալտըրմիշ ընել** – aldirmek/ալտըրմակ. կարելորութիւն տալ, նկատի առնել

--**այըպլամիշ ընել** – ayıplamak/այըփլամակ. այպանել, ամօթանք տալ: Հայերէնը հեռաւոր անցեալին առած է արաբերէն **ayb/այպն**՝ ամօթ եւ կազմած **այպանել** բայը. իսկ նոյն արմատը կրող թրքերէն **ayıplamak**-ը ժողովրդախօսակցական ճամբով տուած է **այըպլամիշ ընել** տարբերակը:

--**այըրմիշ ընել** – ayırmak/այըրմակ. բաժնել

--**այրըլմիշ ըլլալ** – ayırmak/այրըլմակ. բաժնուիլ

--**աշտըրմիշ ընել** – aşdırmak/աշտըրմակ. մէկ կողմէ միւսը անցընել, գլխովը մէկ տալ

--**աշլամիշ ընել** – aşlamak/աշլամակ. պատուաստել

--**առլանմիշ ըլլալ** – arlanmak/առլանմակ. առնուիլ, խալնիլ: Ուրեմն սա իր կարգին տուած է ժողովրդախօսակցական, իմա՝ յարադրական եւ գրական զոյգ տարբերակներ՝ **առլանմիշ ըլլալ** եւ **առնուիլ**:

--**արանմիշ ըլլալ** – aranmak/արանմակ. փնտռուիլ: Այս բայով, որ թելադրուած է թրքերէնէ եւ բոլորովին պատճենուած է թրքերէնի վրայ, կը հասկնանք մէկուն հետ ինչ-որ բախումի մը, ընդհարումի մը հետամուտ ըլլալ. կը ձեւացնէ **փնտռել** բայի կրաւորականը, սակայն ոչ մէկ առնչութիւն ունի այս բային հայերէն նշանակութեան հետ. կիրարկուած է բոլորովին փոխաբերական իմաստով եւ բաւական կենսունակ է տակաւին արդի հայերէնի մէջ՝ գրական թէ ժողովրդախօսակցական:

--**աւլամիշ ընել** – avlamak/աւլամակ. որսալ

--**էզմիշ ընել** – ezmek/էզմեք. ճմլել

--**շաշմիշ ըլլալ** – şaşmak/շաշմաք. ապշիլ

--**ույմիշ ըլլալ** – uymak/ույմաք. համեմատիլ, ներդաշնակիլ

--**տալմիշ ըլլալ** – dalmak/տալմաք. տարուիլ

Կը գոհանանք այսքանով, որովհետեւ ասոնց թիւը շատ մեծ է եւ անհամատեղելի է այս յօդուածի սահմաններուն հետ: Աւելին ճանչնալ ուզողները

մենք կ'իւրացնէինք, մինչդեռ այդ նոյն օժանդակները **եղեր է** եւ **եղայ** են, երբ կը դիմէինք մեր հօրը, որուն հետ մեքենաբար գրական ընթացիկ հայերէն կը կիրարկէինք:

կը յղենք Աճառեանի յիշեալ աշխատութեան, որ տրամադրելի է «Գրահավաք» կայքի մէջ:

* * *

Շարունակելով մնալ բառային փոխառութեանց ծիրէն ներս՝ հայերէնը ձեռք բերաւ ածականներու որակական ուժճացումը՝ սաստկացումը արտայայտող ռճաբանական հնարք մը, որ բոլորովին նոր էր ու յատուկ է թրքերէնին եւ կը կատարուի՝ թրքերէնի թէ հայերէնի ածականներուն առաջին երկու հնչիւններուն կցուած բաղաձայնով մը:

Ստորեւ օրինակներ¹³:

- bambaşka/բամբաշկա – **ուփ-ուրիշ**, բոլորովին տարբեր
- bembeyaz/բեմբեյազ – **ճեփ-ճերմակ**
- bomboş/բոմբոշ – **պաս-պարապ**
- bosbüyük/բոսբյւյիւք – **խոփ-խոշոր**
- dosdoğru/դոսդոյրու – **շիփ-շիտակ**
- kipkirmizi/կըպկըրմըզը – **կաս-կարմիր** կամ **կափ-կարմիր**
- kopkoyu/կոպկոյու – **թափ-թանձր**
- koskoca/կոսկոջա – **խոփ-խոշոր**
- kupkuru/կուփկուրու – **չոփ-չոր**
- simsiyah/սիմսիյահ – **սեփ-սեւ**
- tepteze/տեպտեզէ – **նոփ-նոր**
- yapyakin/եափ-եաքըն – **մոս-մօտիկ**
- yapyaş/եափ-եաշ – **թափ-թաց**
- yepyeni/եփ-ենի – **նոփ-նոր**
- yepyemişil/եփ-եշիլ – **կափ-կանաչ** կամ **կաս-կանաչ**
- yupyumuşak/եուփեումուշակ – **կաս-կակուղ**

Այս պարագային բնաւ պայման չէ, որ հայերէնը գոհանայ միայն այն բաներով, որ ունի թրքերէնը. հայը, ընդօրինակելով հանդերձ թրքերէնի ունեցածները, կը յաջողի անդին ուժճացնել նաեւ իր կարգ մը սեփական բառերը՝ առանց թելադրուելու թրքերէնէն.

- թփ-թթու --ծուփ-ծուռ --կփ-կծու --կս-կլոր
- հափ-հաւասար --մես-մերկ --միս-մինակ

Բարացուցական է **փամ-փաք** թրքերէնէ փոխառութիւնը, որ կը նշանակէ շատ մաքուր եւ չունի թրքերէն համարժեքը:

Այս բառը թրքերէնի մէջ ունի միայն **pak**/փակ – մաքուր կիրարկութիւնը. հայը ոչ միայն փոխառած է զայն, այլեւ կազմած է անոր ուժճացեալ տարբերակը, չհաշուած համապատասխան բայը՝ **փաքլայել**:

Բառային այս կառոյցները ընդհանրապէս դրական նշանակութիւն ունին եւ կը բովանդակեն ինչ-որ գոհունակութեան զգացում մը. **kupkuru** ը-

¹³ Ասոնց տառադարձութիւնները կատարուած են մետրոպեան՝ արեւելահայ արտասանութեամբ:

սող թուրքը կամ **կաս-կարմիր** ըսող հայը ի մտի ունի դրական յատկանիշ մը, ինչպէս **կաս-կարմիր այտը, խնձորը, կերպասը, շիկացած երկաթը**. թրքերէնէ ոճը փոխ առնող հայը այդ զգացողութիւնը միաժամանակ առած է եւ ճիշդ տեղին ալ կը կիրարկէ զայն:

* * *

Բառային փոխառութեան մէկ ուրիշ տարբերակն էր մեծաթիւ բայերու կազմութիւնը թրքերէն արմատներով եւ հայերէն լծորդներով. օրինակներ՝

--**ազարել** – azarlamak/ազարլամակ. կշտամբել, յանդիմանել, պարսաւել, նկատողութիւն ընել

--**արայել** – aramak/արամաք. փնտռել

--**զայիֆնալ** – zayıflanmak/զայիֆլանմակ. նիհարնալ, հիւծիլ, թուանալ, տկարանալ: Թրքերէնը իր արմատը առած է արաբերէնէ:

--**ղալայել** – մենք այս բառին առաջին անգամ **قلی/ղալայ-կալայ** (=անագ) արտասանութեամբ հանդիպած ենք արաբական տիրապետութեան շրջանին եւ զայն տառադարձած ենք **կլայեակ** եւ **կլայեկ** ձեւերով: Մեզմէ ետք թրքերէնը իր կարգին փոխառած է **ղալայ** գոյականը նոյնութեամբ, որմէ կերտած է **ղալայջի/կլայագործ** եւ **ղալայլամակ/կլայեկել** բայը: Ուրեմն՝ **ղալայել** եւ **ղալայջի** փոխառութիւն են թրքերէնէ նախքան այս վերջիններուն *kalay, kalayci* եւ *kalaylamak* արտասանութիւնը արդի թրքերէնի մէջ: Գրական հայերէնը իր կարգին հետագային հրաժարեցաւ **ղալայ/կալայ** արտասանութենէն ու նուիրագործեց **կլայեկ** ձեւը՝ իբրեւ հոմանիշ **անագ**-ին:

--**պաշլայել** – başlamak/բաշլամակ. սկսիլ

--**պօքլօյել** – beklemek/բեկլեմեկ. սպասել

Հայերէնը բառս փոխառած է, երբ ան թրքերէնի մէջ կ'արտասանուէր երկու քմային *ä-ով*¹⁴. արդի թրքերէնը զոյգ **е/ե** կ'արտասանէ:

--**սալլայել** – sallamak/սալլամակ. շարժել

--**սախլայել** – saklamak/սակլամակ. պահել. օրին ան կ'արտասանուէր *saxlamak*, եւ ասոր վրայ պատճենուած է մերը:

--**փաքլայել** – paklamak/փակլամակ. մաքրել

Շարքը շատ երկար է, ուստի կը գոհանանք այս նմուշներով, որոնք իրենց խայտաբղէտութեամբ կ'ընդգրկեն մնացեալները:

Աւելցնենք, որ Աճառեան բառային փոխառութիւններու շարքին չէ անդրադարձած այս վերջիններուն, որոնք անհամեմատ աւելի երկար կեանք ունեցան հայերէնի մէջ, ընդհուպ մինչեւ անցած դարու կէսերը, թերեւս քիչ մըն ալ աւելի՝ ընդմիշտ անհետանալու համար այնուհետեւ:

Բառային փոխառութեան շատ կենսունակ շերտ մըն էր թրքերէնի յարադրաւոր բայերու բառացի թարգմանութիւնը հայերէնին մէջ:

¹⁴ Համարժէք է արաբերէնի *ալեֆին*:

Թրքերէնը աղքատ է բնիկ բայերով. այս թերութիւնը դարմանլու եւ իր կարիքները հոգալու համար ան մեծաթիւ յարադրաւոր բայեր կը կազմէ սովորական համադիր բայերէ. օրինակ՝ թրքերէնը չունի **շնչել** համադիր բայը, փոխարէնը կ'ըսէ՝ **շունչ առնել**: Հայը, իր տրամադրութեան տակ ունենալով հանդերձ **շնչել** բայը, իր կարգին կ'ըսէ «**շունչ առնել**», եւ այսպէս հայերէնի մէջ յառաջացած են թրքերէնէ փոխառեալ մեծաթիւ յարադիր կառոյցներ՝ հայերէնի բնիկ համադիր կառոյցներու կից, ձեւով մը՝ իբրեւ հոմանիշ այս վերջիններուն:

Ստորեւ օրինակ մը **առնել/almak** բայով.

--շունչ առնել	nefes almak	շնչել
--գրի առնել	kaleme almak	արձանագրել
--կրակ առնել	ateş almak	բռնկիլ
--երես առնել	yüz almak	շփանալ
--լուր առնել	haber almak	տեղեկանալ
--աչք առնել	göz almak	համարձակիլ
--օրինակ առնել	ibret almak	խրատուիլ
--սիրտ առնել	yürek almak	համարձակիլ
--առաջքը առնել	önünü almak	կանխել
--խոնաւութիւն առնել	nem almak	խոնաւնալ
--դաս առնել	ders almak	խրատուիլ
--վրան առնել	üstüne almak	առնչուիլ
--ծախու առնել	satun almak	գնել
--ձեռք առնել	ele almak	ստանձնել
--տակը առնել	dibi almak	այրիլ ¹⁵
--սիրտը առնել	yureyini almak	ողոքել
--հոգին առնել	canini almak	նեղել, սպանել

Այլուր կրկնուողը բայական յարադիրն է. տեսնենք **yüz/երես**-ը.

--երես առնել	yüz almak	շփանալ
--երես տալ	yüz vermek	շփացնել
--երեսին զարնել	yüzüne vermek	մեղադրել
--երես դարձնել	yüz çevirmek	սրդողիլ
--երես գալ	yüze gelmek	բացէ ի բաց խօսիլ
--երեսը բռնել	yüzü tutmak	համարձակիլ
--երեսէ իյնալ	yüzden düşmek	վարկաբեկիլ
--երեսէ ձգել	yüzden brakmak	քամահրել
--երեսին խնդալ	yüzüne gülmek	շողոքորթել
--երեսը թթուեցնել	yüzünü ekşitmek	դժկամակիլ
--երեսը պատռել	yüzünü yırtmak	լկտիանալ

¹⁵ Եփի դրուած սանի համար կ'ըսուի:

--ի՞նչ երեսով
թեամբ

ne yüzle?

ի՞նչ համարձակու-

երբեմն ալ կը պատահին ապշեցուցիչ հանգիստութիւններ. օրինակ **բուն հարկանել-el furmak/էլ ֆուրմակ-ձեռք զարնել**: Աշխարհաբարը այս դարձուածային յարադրութիւնը առած է գրաբարէ՞ն, թէ՞ թրքերէնէն: Կամ թէ գրաբար՝ **զան ըմպել**, թրքերէն՝ **dayak yemek**/դայակ եմեկ, աշխարհաբար՝ **ծեծ ուտել**, ուր աշխարհաբարը **ծեծ ըմպել** ըսելու փոխարէն՝ բառացի հետեւած է թրքերէնին:

Պէտք չկայ հաստատելու, որ այսպէս գոյացած յարադրաւոր բայերը, հակառակ իրենց ժողովրդախօսակցական ծագումին, շատ լայն կիրարկութիւն ունին նաեւ արդի գրական հայերէնի մէջ:

Բ. ՇԱՐԱՀԻՍԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ասոնք խօսքի կազմութեան ծառայող տարրեր են, որոնք ցոյց կու տան լեզուական փոխառութեան աւելի յառաջացած որակ մը, քան բառային փոխառութիւններն են եւ որոնք բառական այլազան են. սկսած բառաձեւերէ, անցնելով պարզ բառակապակցութիւններէ՝ հասնելու համար մինչեւ շարահիւսական այլազան տարողութիւն ունեցող հատուածներու եւ ի տարբերութիւն ժողովրդախօսակցական փոխառութեանց՝ թափանցած են գրական հայերէնի մէջ եւս, ունեցած են եւ կը շարունակեն ունենալ համահայկական ազատ կիրարկութիւն:

Այս թափանցումները կարելի եղած են փոխառութեանց աննկատելի ու սքողուած նկարագրին հետեւանքով, ինչ որ թոյլ տուած է անոնց խուսափելու աշխարհաբար ուղղափառ լեզուամտածողութեան պատուարներէն: Այլ խօսքով՝ անոնք իրացուած ու հայացուած են:

* * *

1. Կցականութիւն

Շարահիւսական փոխառութեան ամէնէն աչքառու յատկութիւնը կցականութեան երեւոյթն է, որուն մեծ ախոյեանն է թրքերէնը, մինչ հնդեւրոպական լեզուներուն մէջ հայերէնը ճանչցուած է իբրեւ միակ կցական լեզուն:

Առ այս՝ լեզուները կը բաժնուին երկու խումբերու՝ **կցականներ**¹⁶ եւ **անջատականներ**¹⁷:

Կցական կը կոչուի այն լեզուն, որուն բառերը կրնան թեքիլ - մասնաւորաբար հոլովուիլ - միւս կողմէ՝ իրենց կցել ձեւաբանական այլազան կարգեր արտայայտող զանազան մասնիկներ ու տարրեր. օրինակ՝ **յաղթական-ներ-ու-ն-ը**¹⁸. այս մէկ հատիկ բառին մէջ խտացած են նախ բառար-

¹⁶ Agglutinant.

¹⁷ Isolant, amorphe:

¹⁸ Նաեւ՝ **մերիններունինը, ձերիններունինէն** եւ այլն:

մատը՝ **յաղթ**, ապա ածականակերտ ածանց մը՝ **ական**, ապա յոգնակերտ մասնիկը՝ **ներ**, հոլովական մասնիկը՝ **ու**, ծայնակապ մը՝ **ն** եւ յօդը՝ **ը**։ Ուրեմն բառի մէջ համադրուած են վեց ձեւոյթներ։ Ան կ'ականարկէ ինչ-որ «յաղթանակ տարած ծանօթ անձերու մէկ ունեցածին»։ Ամէն լեզու, օրինակ՝ ֆրանսերէնը, անգլերէնը, իտալերէնը, չի կրնար մէկ բառով արտայայտել այս բոլորը, այլ կը կարօտին քանի մը բառերու։ Ուրեմն աշխարհաբար հայերէնը, յարաբերաբար յիշեալ լեզուներուն, օժտուած է կցականութեամբ. անցողակի ըսենք, որ հնդեւրոպականներուն մէջ յատկանշօրէն ան մի'ակ կցականն է՝ սկսած գրաբարի օրերէն, ուր ան օժտուած էր շատ համեստ կցականութեամբ մը բաղդատած լատիներէնին եւ յունարէնին, եւ շատ աւելի՝ աշխարհաբարի մէջ։

Իր կցականութեամբ, ինչպէս ըսինք, համբաւաւոր է թրքերէնը, որուն բառերը կրնան կրել մինչեւ 10–15 մասնիկներ։ Կան կցականութեամբ օժտուած ուրիշ լեզուներ եւս։

* * *

Թրքերէն կցականութեան նմուշներ

Avrupa Եւրոպա

Avrupali Եւրոպացի

Avrupalılar Եւրոպականացի

Avrupalılarla Եւրոպականացու

Avrupalılarla Uşak Եւրոպականացներ

Avrupalılarla Uşakla Զկրցանք եւրոպականացնել

Avrupalılarla Uşakla Uşaklıklar Զեւրոպականացուածներ

Avrupalılarla Uşaklıklarımız Անոնք որ չկրցանք եւրոպականացնել

Avrupalılarla Uşaklıklarımızdan Անոնցմէ որ չկրցանք եւրոպականացնել

Avrupalılarla Uşaklıklarımızdan mışsiniz Անոնցմէ էք եղեր որ չկրցանք եւրոպականացնել

Avrupalılarla Uşaklıklarımızdan mışsinizcasına Անոնցմէ էք եղեր, որ չկրցանք փորձել եւրոպականացնել..¹⁹

Ինչպէս նկատելի է, հայերէնը բաւական տեղ քայլ կը պահէ թրքերէնին հետ. յատկանշական է, օրինակ, **չեւրոպականացածները**, որ գումարն է եօթը ձեւոյթներու. արեւմտեան ոչ մէկ լեզու կրնայ նման սխառնք իրագործել։

Հիմա հարց կը ծագի. թրքերէնը դեր մը ունեցա՞ծ է՝ հայերէնի ցուցաբերած կցականութեան մէջ։ Կարելի՞ է ըսել, որ հայերէնը թրքերէնին կը պար-

¹⁹ Թրքերէն ամենաերկար բառը՝ **muvaḫḫak** iyet sizleştirir eyleyemeyeceklerimizden mışsinizcasına, օժտուած է **muvaḫḫak**՝ յաջող-յաջողած, արմատով եւ 15 ածանցով։ Ունի եօթանասուն տառ։ Կը նշանակէ՝ «Իբրեւ թէ դուք մէկն էիք անոնցմէ, որ մենք ի վիճակի չենք դիւրաւ այլափոխելու եւ դարձնելու մէկը որ ձախողութիւն կը բերէ»։

տի իր այս յատկութիւնը: Սակայն թրքերէնը ուրիշ ժողովուրդներու՝ արաբներու, յոյներու, ասորիներու հետ ալ շփուեցաւ այնքան, որքան հայերու հետ, երբեմն ալ աւելի, ինչո՞ւ անոնք կցականութեան ոչ մէկ յատկանիշ վաստակեցան, եւ միայն հայերէնն է, որ քայլ պահեց թրքերէնի հետ: Այս կը խօսի ինչ-որ ներունակութեան մը մասին, որ թաքնուած ունէր հայերէնը եւ ի յայտ եկաւ ու զարգացաւ թրքական խայծով, թրքերէնին նմանելու մարմաջով: Առանց նման ներունակութեան ստեղծած պարարտ ենթահողին՝ այդ կցականութիւնը չէր կրնար ինքնակոչ պատուաստուիլ հայերէնին:

2. Բառակապակցութիւններ. ասոյթներ եւ դարձուածքներ

Բառակապակցութիւնները կը կազմեն շարահիւսական փոխառութեանց առաջին աստիճանը եւ առ այս անոնք կը սերտուին շարահիւսութեան մէջ: Ասոնք ձեւով մը խօսքային հատուածներ են: Աշխարհաբարը իր լաւագոյն օրերուն ալ մեծապէս ներթափանցուած էր այսպիսիներով, որոնց բոլորն ալ իւրացուեցան գրական հայերէնէն:

Ստորեւ օրինակներ.

--անոր երեսէն ²⁰ (պատճառով)	onun yüzünden
--իմ կռնակէս (շնորհիւս)	benim sirtimdan
--հասակին չնայելով (արհամարհանք)	boyuna bakmayarak
--այս էր ըլլալիքը (ծախողութիւն մը)	bu idi olacağı
--վաղը տօն ըլլալով (պատճառ, հիմունք)	yarın bayram olarak
--եկուր տես որ	gel bak ki
--մնաց որ	kaldi ki
--կը բաւէ որ	yetiştir ki
--որ մնաց որ	nerde kaldı ki
--երթ ինծի հարցնես (ինծի հարցնես նէ)	bana sorarsan
--երթ ինծի մնայ (ինծի մնայ նէ)	bana kalsa
--պարապ տեղը (ի զուր)	boş yerde
--գլխուս վրայ (սիրով)	baş üstüne
--մարդու տեղ դրինք (անարժանաբար յարգեցինք)	adam yerine koduk
--այսքան բարիքի դիմաց	bu kadar iyilik karşısında
--ասոր վրայ (ասոր մասին)	bunun üzerine

²⁰ Գրաբարը ունէր **յերեսաց** նախադրութիւնը, որ բառացի կը նշանակէ «երեսէն» եւ կրնայ աշխարհաբարի նոյնանուն բառի մայրը ձեւանալ, սակայն ճիշդ չէ. ան կը նշանակէ «տեսքէն».

--Հանին զնոսա **յերեսաց** փարատնի (Ելք, 10/11):

--Եւ զիին **յերեսաց** նորոյն հանիչիք ի բաց (Ղեւտացիք, 26/10):

--Մի՛ ընկենուր զիս, Տէր, **յերեսաց** քոց եւ զիոգի քո սուրբ մի՛ հաներ յինէն (Սաղմոս, 50/13):

Աշխարհաբարի երեսէն-ը կը նշանակէ **պատճառով** եւ յառաջացած է թրքերէնի թելադրանքով:

3. Որակական բաղդատութեան աստիճան

Գրաբարը երկու առարկաներու որակական բաղդատութիւնը կը կատարէր.-

--երկրորդը օժտելով **քան** նախադրութեամբ եւ հայցական հոլովով. օրինակ՝ պատիժ իմ **մեծ է քան** զյանցանս²¹ իմ:

--Յաճախ նախադրութեան կցելով **աւելի/նուազ, ի վեր/ի վայր** սաստկացուցիչները, օր.՝ պատիժ իմ **աւելի մեծ է քան** զյանցանս իմ կամ Պատիժ իմ **ի վեր է քան** զյանցանս իմ:

Աշխարհաբարը ասոնք աւելի կամ պակաս պահելով հանդերձ օժտուեցաւ առանց նախադրութեան բաղդատութեան այլ միջոցով մը, որ բացառական հոլովն է. օրինակ՝

ա. Առաւելական աստիճան

--Պատիժս **յանցանքէս** մեծ է: Cezam **kabahatimdan** büyü.

--Պատիժս **յանցանքէս աւելի** մեծ է: Cezam **kabahatimdan daha** büyü.

բ. Նուազական աստիճան

--Վարձք քո նուազ եղեն քան զվաստակ քո:

--Վարձքդ վաստակէդ նուազ եղաւ: --**Kerin emekinden eksik oldu.**

Ինչպէս կը նկատենք՝ երկու պարագաներուն ալ աշխարհաբարը բոլորովին պատճենուած է թրքերէնի վրայ:

Ունինք բաղդատական աստիճանի ուրիշ ցուցիչ մը եւս, որ շատ լայն կիրարկութիւն ունեցած է յատկապէս արեւմտահայերէնի մէջ. **էն** բառն է այդ, որ ցոյց կու տայ ածականի գերադրական աստիճանը. առաւելական՝ **էն մեծ**, կամ նուազական՝ **էն պզտիկ**: Ազատօրէն կը դրուի նաեւ փոխանուններու վրայ **էն մեծը, էն լաւը, էն աղուորը**. սա ընդօրինակութիւնն է թրքերէնի համանուն մակբային՝ **en** büyü, **en** iyisi, **en** güzeli:

Մասնաւորաբար ժողովրդախօսակցական ոճին յատուկ՝ ան յաջողած է թափանցել կարգ մը գրողներու գործերուն մէջ: Գրեթէ անհետացած է այլեւս, սակայն մերթընդմերթ գլուխ կը ցցէ չակնկալուած անկիւնէ մը:

* * *

Բացառականով աշխարհաբարը կը ձեւաւորէ բայական շարահիւսական պաշտօն մը, որ է պատճառի պարագան. սա իր կարգին բնորոշ է թրքերէնին. օրինակ՝

Seni çok sevdiğimden vazgeçemeyorum²² senden.

²¹ Ուշադրութիւն. այս բառի վերջի **ս** բաղաձայնը ստացական յօդ չէ. գրաբարը ստացական յօդ չունէր. ան պարզապէս յօգնակի հայցականի **ք** մասնիկի **ս**-ի վերածումն է՝ **յանցանք-զյանցանս, վերք-զվէրս, ձեռք-զձեռս** եւ այլն:

²² Այս մէկ բայը հարազատօրէն թարգմանելու համար չորս ձեւոյթ կիրարկեցինք հայերէն:

Քեզ շատ սիրելէս²³ չեմ կրնար կոր հրաժարիլ քեզմէ:

Նաեւ՝

--Ամօթէն գետնին տակ անցաւ:

Ayipindan yer altına girdi.

--Գինիէն գլուխս դարձաւ:

Şarapdan başım döndü.

--Անօթութենէն կաշի-ոսկոր մնացած է:

Acliğından deri-kemik

kalmış.

Գրաբարի բացառականը, ինչպէս տեսանք, այս յատկութիւնը չունէր. նոյնը տրականով եւ **առ** նախդիրով կը ստանար ան.

--**Նա փախեաւ առ երկիւղի** “ան վախէն փախաւ”:

--**Նոքա առ տխմարութեան կարծեցին** “անոնք տխմարութիւննէն կարծեցին”:

Գրաբարը որեւէ յօդ չէ գործածած, մինչդեռ աշխարհաբարը դիմորոշ յօդով օժտած է եզակի վախէն-ը եւ զոյգ՝ դիմորոշ եւ որոշիչ յօդերով օժտած է տխմարութիւն-նէն-ը. երկուքն ալ տառացի պատճենուած են թրքերէնին վրայ:

4. Յօդեր

Գրաբարը ունէր **ս, դ, ն** յօդերը, որոնք ցուցական էին՝ **այս, այդ, այն** դերանուններու համազօր:

Քաղաքս կը նշանակէ «այս քաղաքը»: Ուրեմն՝ **այս քաղաք** կամ **քաղաքըս**: Բացառուած չէր, որ դերանունն ու յօդը միաժամանակ հանդէս գային. օրինակ՝ Այսպէս խառնեալ են **տարերքդ այդ**: Աշխարհաբարը անշուշտ իւրացուց այս կիրարկութիւնը. օրինակ՝ **Աշխարհումս** ախ չիմ քաշի... (Այս աշխարհի մէջ...), **օրերս քաղաքս** ժամանեց Աբիսողոմ աղան... (Այս օրերը այս քաղաքը...), **օրերս** նոր միջադէպ մը պատահեցաւ:

Աշխարհաբարի մէջ այս նոյն յօդերը օժտուեցան նախ եւ առաջ ստացականութեամբ՝ ենթադրաբար թրքերէնի թելադրանքով, միւս կողմէ՝ «ն»-ին կից, որ յատկացուեցաւ ձայնատրայանգ բառերուն, աւելցաւ «ը», որ յատկացուեցաւ բաղաձայնայանգ բառերուն.

--Տուն**ս**, տուն**դ**, տուն**ը**... Evim, evin, evi: Որդի**ս**, որդի**դ**, որդի**ն**... Yavrum, yavrun, yavrusu²⁴:

²³ Նկատել **սիրելէս** մակբայական կառոյցի կցականութիւնը, որ պատուով կը մրցի թրքերէն համապատասխան կառոյցին հետ եւ որուն ոչ մէկ հնդեւրոպական լեզու կրնայ հաւասարիլ:

²⁴ Նկատել հետեւեալը. բաղաձայնայանգ բառի ետին թրքերէնը դրած է **i** ստացական յօդը, որ փոփոխական է ըստ թրքերէնին յատուկ ձայնատրոներու ներդաշնակութեան քառածել կանոնի մը, իսկ ձայնատրայանգ բառի ետին դրած է **su** յօդը, որ նմանապէս փոփոխական է ըստ նոյն քառածել կանոնին: Թրքերէնը ստացականէն զատ ուրիշ յօդ չունի:

Իրարու կը համապատասխանեն՝ առաջինին մէջ **ս/մ, դ/ո, ը/ի**, իսկ երկրորդին մէջ՝ **ս/մ, դ/ո, ն/su**:

5. Պատմողական բայեր

Հայերէնը իւրացուցած է բայի նշանակութիւնը պատմողաբար արտայայտելու եղանակ մը, որ կ'օգտագործէ **եղեր** եղանակիչը. ան կ'աւելնայ սահմանականի բոլոր բայածեւերու վրայ՝ **կը տեսնէ եղեր, կը վազէի եղեր, պիտի բողոքէ եղեր, կերած է եղեր** եւ այլն: Ասոնք կ'անուանեն լսովի եւ բազմանշանակ գործողութիւններ, որոնց նրբութիւնները կը գիտակցուին, զգալի կը դառնան խօսքի հնչերանգէն. անով կարելի է ակնարկել հաստատ, ստոյգ գործողութիւններու, միւս կողմէ կրնան մատնել խօսողին որոշ վերապահութիւնը, երբեմն ալ հեզնանքն ու ծաղրը կիրարկուած բայի գործողութեան կամ անոր ենթակային հանդէպ: «**Գիտէ եղեր**» ըսողը միշտ համոզուած չէ, որ տուեալ անձը իրօք գիտէ. ուրիշներ ըսած են, ինք ալ կը տեղեկագրէ՝ վրան աւելցնելով իր վերաբերումը: Ահա այս կառոյցը մաքուր թրքերէն է եւ կը ստացուի անոր **imiş** ձեւոյթով. **severimiş** – կը սիրէ եղեր, **isterimiş** – կ'ուզէ եղեր եւ այլն:

6. Թուական

Գրաբարի,– ինչպէս նաեւ մեզ շրջապատող հին ու նոր այն բոլոր լեզուներուն մէջ, որոնց հետ շփուած է հայը, իմա՝ պարսկերէն, յունարէն, ասորերէն, արաբերէն, այլեւ արդի լեզուները՝ ֆրանսերէն, անգլերէն, ռուսերէն եւ այլն,– մէկէն վեր թուականները կը պահանջէին յոգնակի որոշեալ. օրինակ՝ **երկու ամբ, հինգ պատառք, տասն մասունք** եւ այլն:

Միայն թրքերէնն է որ ասոնք եզակի կը կիրարկէ, այնպէս ալ աշխարհաբար հայերէնը՝ արեւելահայ թէ արեւմտահայ. օրինակ՝ **iki sene** – երկու տարի, **beş lokma** – հինգ պատառ, **on kisim** – տասը մաս...

Երբ որոշեալ գոյականը կը ստանայ երկրորդ որոշիչ մը, թրքերէնն ու հայերէնը կը շարունակեն ներդաշնակ ընթանալ. օրինակ՝ **iki dar seneler** – երկու նեղ տարիներ, **beş lezzetli lokma** – հինգ համեղ պատառ, **on müsavi kisim** – հինգ հաւասար մաս:

Արդի գրողները շատ յաճախ յոգնակի կը կիրարկեն այսպիսիները՝ ազդուելով այն օտար լեզուներէն, որոնց քերականութեան շատ աւելի ժամանակ յատկացուցած է ան, քան հայերէնին, եւ ուրեմն շատ աւելի ազդուած է անոնցմէ: Հայերէնի դասաւանդութեան առթիւ այս կանոնին գրեթէ չ'ակնարկուիր, ակնարկուի իսկ՝ ապա բաւականաչափ ճիգ չի թափուիր ամրապնդելու համար կանոնը. բոլոր պարագաներու մէջ օտար քերականութիւնը աւելի խոր կ'իշխէ արդի հայուն լեզուամտածողութեան վրայ, որովհետեւ աւելի հետեւողականութեամբ կ'ուսուցուի ան մեր դպրոցներուն մէջ: Շեղումները անհաւասար են գրողէ-գրող, իսկ երբեմն ալ նոյն գրողը կը շեղի իր ուղղութենէն եւ խառնակ կը կիրարկէ որոշեալ գոյականին թիւը:

Հայերենը թրքերենէն կը շեղի եւ անշեղօրէն յոգնակի կը կիրարկէ որոշ-եալը այն պարագային, երբ ան կ'օժտուի **ը** որոշիչ յօդով. օրինակ՝ երկու նեղ **տարիները**, հինգ համեղ **պատառները**, տասը հաւասար **մասերը**:

Թրքերենը սովորութիւն մը ունի առարկաները համընկու առթիւ թուականին ու առարկային անունին միջեւ անցնելու քանակ ցոյց տուող զանազան բառեր. օրինակ՝ «երկու խնձոր» ըսելու փոխարէն՝ ան կը նախընտրէ ըսել՝ «երկու հատ խնձոր». հայերենը շատ հեզասահ հետեւած է այս ոճին, ուր այդ բառերը բոլորովին անելորդաբանութիւններ են. ուրեմն՝ երկու **հատ** խնձոր (iki **tane** elma), հինգ **գլուխ** ոչխար (beş **baş** koyun), տասը **կտոր** գորգ (on **parça** hali):

Շատ սովորական էր վաթսունէն սկսեալ չորս տասնորդականները անուանել թրքերէն, միաւորները՝ հայերէն. օրինակ՝

ալթմիշ մէկ	altmış bir	վաթսունմէկ
եթմիշ չորս	yetmiş dört	եօթանասունչորս
սէքսէն հինգ	seksen beş	ութսունհինգ
տոխսան եօթը	doksan yedi	իննսունեօթը

Այս թուարկումը շատ սովորական էր ու տարածուն արեւմտահայոց մէջ: Յատկանշական է, որ **հարիր** թիւը միշտ ալ հայերէն արտասանուած է եւ թրքերէն **yüz** “հարիր” արտասանութեան կամ գրութեան ոչ մէկ պարագայ կը յիշատակուի:

7. Նախադրութիւններ եւ յետադրութիւններ

Գրաբարը ունէր միայն նախդիրներ եւ նախադրութիւններ:

ա) Նախդիրներ՝ **առ, գ, ընդ, ըստ, ի/յ, ց**: Գրաբարի մէջ ասոնք միշտ դրուած են բառին սկիզբը՝ կից կամ անջատ. աշխարհաբարի մէջ կը շարունակեն նախադաս մնալ հոն, ուր կը կիրարկուին. օրինակ՝ **առ այժմ, ընդ միշտ, ըստ հասակի, սարն ի վեր, յաւուր պատշաճի, ցկեանս** եւ այլն:

բ) Գրաբարը ունեցած է նախադրութիւններու բաւական ճոխ օժիտ մը. ինչպէս՝ **առանց, առընթեր, բաց/բայց** (բացի), **դէպ** (դէպի), **զատ, զհետ** (հետ), **ընդդէմ, ի մէջ** (միջեւ), **ի միջի** (մէջը), **ի վերայ** (վրան), **ի վեր, ի տեղի** (տեղ), **կից, հակառակ, համաձայն, համեմատ, հանդէպ, մինչ, մինչեւ, մօտ, յաղագս, յանդիման, յետ, յօգուտ, նման, ներքոյ, պատճառաւ, պէս, վասն, փոխանակ, փոխարէն, քան** եւ այլն: Ասոնց գրեթէ բոլորը անցած է աշխարհաբարին, հաւանաբար բացառութեամբ **յաղագս**-ի եւ **ներքոյ**-ի, ընդհանրապէս անփոփոխ կառոյցով կամ երբեմն թեթեւօրէն փոխուած (տե՛ս՝ փակագծերը):

Շարադասութեան տեսակէտէ նախադաս մնացած են՝ **առանց, զերդ, դէպ, մինչ, մինչեւ, յետ, յօգուտ, վասն, փոխանակ, քան**: Նախադաս ու յետադաս կը կիրարկուին՝ **բացի, ընդդէմ, հակառակ, յանդիման, փոխա-րէն**: Յետադաս դարձած են մնացեալ բոլորը, որ է մեծամասնութիւնը:

Իսկ ասոնց վրայ աշխարհաբարը իր կողմէ անելցուցած է յետադրութիւններու կամ իբրեւ յետադրութիւն կիրարկուող բառերու պատկառելի թիւ մը, ինչպէս՝ **անունով, առաջ, առթիւ, դուրս, երեսէն, զուգընթաց, ընթացքին, ժամանակ, կողմ, կողմէ, համեմատ, հաւասար, հետեւանքով, հիմամբ/հիման վրայ, ձեռքով, միջոցին, ներս, ներքեւ, նկատմամբ, նպատակով, թափ, պատճառով, վար, վերեւ, տարբեր, օգտին, օրօք** եւ այլն:

Ասոնց դիմաց մէկ հատիկ նախադրութիւն չէ հնարած ան. այս ալ ցոյց կու տայ, որ լեզուական ամբողջ կարգ մը անհետացած է աշխարհաբար լեզուամտածողութենէն:

Կարելի՞ է ըսել, թէ այս բոլորը տեղի ունեցան թրքերէնի ազդեցութեամբ, – փաստօրէն ուրիշ ոչ մէկ ազդեցութիւն կարելի չէ ակնկալել, քանի թրքերէնը մեր շուրջը խօսուող միակ լեզուն էր, որ միայն յետադրութեամբ կը կազմէր իր խօսքը, միաները՝ ֆրանսերէն, անգլերէն, իտալերէն, արաբերէն՝ բոլորը օժտուած են միայն նախադրութեամբ:

8. Ժողովրդական առածներ ու ասոյթներ

ա) Ժողովրդական առածներ

Համատեղ կենակցութեան երկար դարերուն հայերէնը հետեւողակա՜նօրէն որդեգրած է թրքերէնի ժողովրդական առածները, որոնց ծագումը որեւէ հայու մտքով դժուար թէ վերագրուէր թուրքին կամ թրքերէնին, այնքան հարազատ կը հնչեն անոնք. տեսնենք մէկ քանին.

լեզուն ոսկոր չունի	dilin kemiği yok
ծուռ նստինք, շիտակ խօսինք	eğri oturalım doğru konuşalım
երես տուինք, աստառն ալ կ'ուզէ	yüz verdik astarinida istiyor
անձրեւէն փախանք, կարկուտի բռնուեցանք	yağmurdan kaçtik doluya tutulduk
շունը կը հաջէ, կարաւանը կ'անցնի	it havlar kevrân geçer
ծուկը գլխէն կը հոտի	balik baştan kokar
կճուճը գլորեցաւ, իր խուփը գտաւ	tencere yuvarlandı kapağını buldu
մեծ էշը ախոռը մոռցանք	büyük eşeyi ahırda unuttuk
անուշ լեզուն օճը ծակէն կը հանէ	tatlı söz yilani deliğinden çıkarır
էշը հեծեր՝ էշ կը փնտռէ	eşeğe binmiş eşek ariyor.
քիթէն ինկողը հազար կտոր կ'ըլլայ	burnundan düşen bin parça olur.
կարճ օրուան շահը պզտիկ կ'ըլլայ	kısa günün kârı az olur.

բ) ասոյթներ²⁵

գլուխդ ողջ ըլլայ	Աստուած տայ
անցած ըլլայ	ասոր ալ փառք
աչքդ լոյս	շատ տարիներու

²⁵ Թրքերէնը չեմ տուած՝ չճանապարհանելու համար յօդուածս:

նպատակիդ չհասնիս
քիթէդ-բերնէդ գայ
օճախդ մարի
մարդ գլուխ
գրպանը ծակ
քաշելիք ունինք
խօսքս անոր
գործիս կու գայ
մեր մէջը մնայ
հոգիդ սիրես
համը փախաւ
խելքիս պիտի գայ

եղած չըլլայիր
Աստուծմէ գտնես
Աստուած պելադ տայ
կրակի գին
շուքէն կը վախնայ
ա՛յս էր ըլլալիքը
մեղքը վիզդ
Աստուած խելք տայ
տակը չեմ մնար
ըլլալիքը եղաւ
եղբօրս ըսեմ
բերանս բանալ մի՛ տար

Ասոնք իրենց կարգին այնքան համարկուած են մեր արդի աշխահաբարին՝ գրական թէ ժողովրդախօսակցական, որ մարդ պիտի դժուար հաւատար, թէ եկուոր փոխառութիւններ ըլլային այսպիսիները:

գ) փոխաբերութիւններ

Ստորեւ կը բերենք այդպիսիներու շատ երկար շարքէն նմուշներ, որոնք, հայերէնի թէ թրքերէնի մէջ, իրենց բուն նշանակութեան կողքին՝ կը կրեն փոխաբերական նո՛յն նշանակութիւնը եւս.

կանչել	çağırnak	երգել
կոխել	basnak	տպել
հանել	çikarmak	հնարել
նստիլ	oturmak	արժել
քաշել	çekmek	կշռել
քշել	sürmek	առաջնորդել
խօսքը բռնել	sözünü tutmak	յարգել, գործադրել
ինքզինք բռնել	kendini tutmak	ինքզինք զսպել
պարապ տեղը	boş yerinde	ի զուր

9. Յարաբերական-յարաբերեալ

Թրքերէնը յարաբերական դերանուն՝ բառիս իսկական առումով, չունի, եւ բարդ միտքեր արտայայտելու համար այս բացը կը լրացնէ այլազան դերբայներով ու դերբայակերպներով²⁶:

ա) Դերբայակերպի տիպարն է **diğim**²⁷/տըլըմ ածանցով կազմուածը. օրինակ՝ almak – **aldiğim** – առած(ս): Բաւական բարդ կառոյց մըն է այս, ո-

²⁶ Ներ-ով կը կազմենք յոգնակին, քանի ասոնք ունեցողի նշանակութիւն ունին. «Դերբայի կերպ ունեցող»:

²⁷ Կ'առնէ զանազան փոփոխութիւններ՝ ըստ թրքերէնի ծայնատրներու ներդաշնակութեան օրէնքին:

րուն բաղադրիչներն են՝ **almak**/առնել բայի արմատը՝ **al**, **diği**/տըլը, որ կառուցված է կու տայ յարակատարութեան իմաստով, որով կը ստանանք **առած** հասկացութիւնը, **m** ս. դէմքի ստացական յօդը, որ նաեւ դիմորոշ է բայերուն ետին: Ուրեմն ամբողջութիւնը բառացի կը թարգմանենք՝ **առածս**:

Եւ այսպէս, թրքերէնը չկարենալով ըսել **նամակը, որ առի, մխիթարեց զիս**, որ բարդ ստորադասական նախադասութիւն մըն է, կ'ըսէ՝ **Aldığım mektup sevindirdi beni**, որ կը նշանակէ՝ **Առած նամակս ուրախացուց զիս**, որ կցական կառույց մըն է, որ հայերէնը որդեգրեց թրքերէնէն եւ որը կը պակսէր գրաբարին. գրաբարը եւ հնդեւրոպական միւս լեզուները նման բան չեն կրնար ըսել: Գրական թրքերէնի նախասիրած կառույցն է այս:

Անցնելէ առաջ նկատել տանք, որ թրքերէնը դիմորոշ յօդը կը դնէ դերբային վրայ, մինչ հայերէնը խնդիրին վրայ: Սակայն մեր գրողներէն շատեր չեն վարանիր բոլորովին հետեւելու թրքերէնին ու ըսելու՝ «**առածս նամակը**», ճիշդ ինչպէս կ'ըսէ թրքերէնը:

բ) Թրքերէնի՝ յատկապէս ժողովրդախօսակցական տարբերակի մէջ մեծ դերակատարութիւն ունի **ki** բազմարժէք ձեւայոյթը, որ զանազան դերերու կարգին, կը կատարէ նաեւ յարաբերական դերանունին: Սակայն ան ունի միայն ուղղական եւ հայցական հոլովները, իսկ մնացեալ հոլովները գոհացնելու համար կը դիմէ այլանդակ միջոցերու, որոնք յատուկ են թրքերէնին, բոլորովին խորթ են հայերէնին, ուր սակայն լայնօրէն թափանցած են՝ նմանապէս ժողովրդախօսակցական տարբերակին մէջ. այլ հարց թէ անվարժ գրողներ զայն յաճախ կը փոխադրեն գրաւոր հայերէնի տիրոյթէն ներս եւս:

Օրինակ՝ **O adam ki evine gittik**. Այն մարդը, **որ** տունը գացինք: (Այն մարդը, **որուն** տունը գացինք): **O adam ki ayrildik**. Այն մարդը, **որ** բաժնուեցանք: (Այն մարդը, **որմէ** բաժնուեցանք): **O adam ki barışdik**. Այն մարդը, **որ** հաշտուեցանք: (Այն մարդը, **որուն** հետ հաշտուեցանք):

Հայերէն բառացի թարգմանութիւնը, որ այնքան խորթ է մեր լեզուին հիմա, սակայն այնքան տարածուած էր իր օրին, առանց ներկայիս ալ բոլորովին շիջած ըլլալու: Այս **ki** ձեւայոյթը թրքերէնի իսկական փրկօղակն է շնորհիւ այն այլազան դերերուն, որ ան կը խաղայ, որոնց կ'անդրադառնանք ստորեւ եւ որոնց բոլորը աւելի կամ պակաս ներգործած են աշխարհաբարի վրայ:

1) Անկայացում

Bugün **hayatimdaki** en iyi gün. առանց **ki** բառին՝ այս նախադասութիւնը բառացի կը նշանակէ. «Այսօր կեանքիս մէջ (ի կեանս) ամէնէն լաւ օրն է»: **Ki**-ն այս նշանակութեան վրայ կ'աւելցնէ **եղող** դերբային համարժէք նշա-

--ա. դէմք եզակի՝ **diğim-diğim-duğum-düğüm**:

--բ. դէմք եզակի՝ **diğim-diğim-duğun-düğün**:

--գ. դէմք եզակի՝ **diği-diği-duğu-düğü**:

նակութիւն մը՝ աւելի տպաւորիչ ու համոզիչ դարձնելով, ձեռով մը նիւթակա-
նացնելով օրուան կարեւորութիւնը խօսողին կեանքին մէջ: Այս է առկայա-
ցումը:

Կրնայ դրուիլ զանազան հոլովներու վրայ.

benim-benimki (իմ-իմինս), **benden-bendenki** (ինձմէ-իմինէնը²⁸),
benle-benleki (ինձմով-հետինս), **bende-bendeki** (իմ քովս-իմ քովինս): Այս
յարացոյցը ի զօրու է որեւէ գոյականի. առնենք պատահական *baş* “գլուխ”
բառը.

başinki (գլուխինը), **başdanki** (գլուխէնինը), **başlaki** (գլուխովինը),
başdaki (գլխամէջինը):

2) Շաղկապում

Ki-ին հիմնական դերը շաղկապումն է, որով թրքերէնը, յատկապէս ժո-
ղովրդախօսակցականը, կը ջանայ դարմանել շաղկապական բառերու ծայ-
րայեղ աղքատութիւնը:

****Իբրեւ յարաբերական դերանուն*

--Bu o bildiğin çocuk **ki** şimdi boyuna yetişmiş (dir).

Այս այն գիտցած մանուկ(դ) է, որ հիմա հասակիդ հասեր (է):

--Çok sevdim o kitabı **ki** dün senden aldım.

Շատ սիրեցի այն գիրքը, որ երէկ քեզմէ առի:

****Իբրեւ ստորադասական շաղկապ*

--Sende biliyorsun **ki** en iyi cerrahimiz sensin.

Դուն ալ գիտես կոր, որ լաւագոյն վիրաբուժնիս ես դուն:

--Eminim **ki** yarin geleceksiniz.

Վստահ եմ որ վաղը պիտի գաք:

Նկատել, թէ որչափ ներդաշնակ ու համաչափ կը զուգադիպին բառերու
կարգերը:

Վերջին օրինակը մեզ կը լուսաբանէ առողջանութեան երեւոյթի մը մա-
սին. թրքերէնը բացայայտօրէն դադար մը կ'առնէ **ki** շաղկապէն **ետք**. հա-
յերէնը հաւատարմօրէն ընդօրինակած էր այս առողջանութիւնը, եւ մինչեւ
այսօր ալ շատ սովորական է հանդիպիլ մեր **որ/թէ** շաղկապէն **ետք** ստո-
րակէտ դնողներու:

****Իբրեւ թերի նախադասութեան շաղկապիչ*

--Uyandım **ki**, kimse kalmamış.

Արթնցայ (եւ...տեսայ), որ որեւէ մէկը չէ մնացած:

--Baktım **ki** herkeş işine çabalanıyor.

Նայեցայ (եւ...տեսայ), որ ամէն ոք աշխատանքին կը տաժանի կոր:

****Իբրեւ ժամանակային շաղկապ*

--Güneş batmıştı **ki** köye vardık.

Արեւը մայրը մտած էր, որ գիւղին հասանք:

²⁸ Բառացի՝ բոլորովին հարազատ թարգմանելու փորձ է հայերէնին խորթ այս ձեւը:

--Daha yeni oturmuşudum **ki** kapi zilinin üst üste çalındığını duydum.

Դեռ նոր նստած էի, **որ** դռան զանգին վրայ-վրայի հնչելը լսեցի:

****Իբրեւ անհրաժեշտության ցուցիչ*

--Bu dil kalkmali **ki**, başlayabilelim Ermenice düşünmeğe.

Այս լեզուն պետք է վերնայ, **որպէսզի** կարենանք սկսիլ հայերէն մտածել

****Իբրեւ վերապահության, թերահաւատության ցուցիչ*

--Bu borcun altından kalkabilir mi **ki** ?

Այս պարտքին տակէն կրնա՞յ մը ելլել **որ**...

--Bu darda ahli başında insan var mı **ki** ?

Այս գաւառակին մէջ խելքը գլուխը մարդ կա՞յ մը **որ**...

Վերջին երկու օրինակները խորքին մէջ իրենց վերջին բաղադրիչը կորսնցուցած բարդ նախադասութիւններ են. օրինակ, առաջինին մէջ խօսակիցը չվիրաւորելու համար, խօսողը չէ ուզած շարունակել միտքը ու ըսել «վստահինք իրեն պարտք տալ»: Իսկ երկրորդին մէջ յապաւումը գուշակել կու տայ աւելի ծանրակշիռ դատողութիւն մը, որ խնդրոյ առարկայ կը դարձնէ գաւառակի ողջ բնակչության մտային կարողութիւնը:

****Իբրեւ ցուցիչ խօսողի վերաբերումին՝*

Խնդրոյ առարկային հանդէպ խօսողին վերաբերումը կ'արտայայտուի բառային կրկնութեամբ՝ յապաւումով բոլոր ուրիշ բառերու:

Başbakan söyledi – Başbakan ki başbakan–: (Վարչապետը ըսաւ: - Վարչապետ **որ** վարչապետ -): **Vapurumuz geliyor – Vapur ki vapur –.** (Նաւերնիս կու գայ: - Նաւ **որ** նաւ -), **Ayni okulda okudu. – Okudu ki okudu –.** (Նոյն դպրոցին մէջ կարդաց: - Կարդաց **որ** կարդաց -): Խօսքէ դուրս նըման յապաւումներ կրնան շատ թելադրական չըլլալ ընթերցողին կամ լսողին, որ դժուար թէ կողմնորոշուի կրկնուող բառերու նշած առարկային առնչութեամբ: Պարագան տարբեր է խօսակիցներուն համար, որոնք այլապէս տարբեր իրազեկութիւն ունին. կը ճանչնան վարչապետն ու նաւը, որոնց կ'ականարկուի:

10. Շարադասութիւն

Մերկ աչքով կարելի է նշմարել, որ գրաբարի եւ աշխարհաբարի շարադասութիւնները խորապէս կը տարբերին իրարմէ, ընդհուպ՝ կը հակադրուին իրարու: Թէ որքա՞ն էր այս շրջումին մէջ թրքերէնի դերը, եւ որքա՞ն էր ժամանակինը, – հաւանաբար երբեք ալ պիտի չգիտնանք:

ա) **Ենթակայ-ստորոգիչ շարադասութիւնը**

Գրաբարի մէջ ասոնց շարադասութիւնը ազատ էր, սակայն գերիշխողը յայտնապէս **ստորոգիչ-ենթակայ** շարադասութիւնն էր: Ծննդոցի միայն առաջին գլուխի քանի մը համարներուն մէջ կը գտնենք՝

արար Աստուած ասաց Աստուած մեկնեաց Աստուած

կոչեաց Աստուած	Ետես Աստուած ²⁹	անջրպետեաց Աստուած
Նոյն հատուածին աշխարհաբար թարգմանութիւնը՝ 1853-ին, տուած է՝		
Աստուած ստեղծեց Աստուած ըսաւ		Աստուած բաժնեց
Աստուած կոչեց	Աստուած տեսաւ	Աստուած անջրպետեց

Ինչպէս կը նկատենք, բոլոր օրինակները առանց բացառութեան շրջուած են՝ ստանալու համար **Ենթակայ-ստորոգիչ** շարադասութիւնը: Անշուշտ սա իր կարգին բացարձակ չէ, սակայն յստակօրէն բարացուցական է. աշխարհաբարին նախընտրածը գրաբարին հակառակն է, այսինքն՝ այն, որ տիրական է թրքերէնի մէջ, ուր բացարձակապէս ոչ մէկ շեղում կը նկատուի:

բ) Ենթակայ-ստորոգիչ-պարագայ շարադասութիւնը

Գրաբարին նախընտրածը այս պարագային հետեւեալն է. **Եկն հայր իմ ի տուն:** Աշխարհաբարը կ'ըսէ **Հայրս տուն եկաւ**, որ բառացի կը զուգահիշի թրքերէնի **Babam eve geldi** նախադասութեան շարադասութեան:

գ) Որոշիչ-յատկացուցիչ-որոշեալ շարադասութիւնը

Սա իր կարգին գրաբարի մէջ ազատ էր. կարելի էր հանդիպիլ նախադաս որոշիչի ու յատկացուցիչի, ինչպէս նաեւ յետադաս որոշիչի եւ յատկացուցիչի՝ սա տարբերութեամբ, որ երկուքին ալ յետադաս տարբերակները անհամեմատօրէն աւելի շատ էին. այլ խօսքով՝ գրաբարի նախընտրածը յետադաս որոշիչն ու յետադաս յատկացուցիչն էր:

Տարբեր է կացութիւնը աշխարհաբարի մէջ: Արձակի մէջ եւ պատմողական երանգով՝ ասոնք գրեթէ բոլորը նախադաս են. օրինակ՝ **մեր յաղթական երթը, իմ սուրբ հայրենիք, աշնան տխրամած հողմերը, ձեր արջի խառնակ ցեղերը** եւ այլն:

Ինչպէս կը նկատենք նախ կու գայ յատկացուցիչը, ապա որոշիչը, ի վերջոյ լրացեալ գոյականը, որ թէ՛ յատկացեալ է, թէ՛ որոշեալ:

Թրքերէնը պիտի ընէր ճիշդ նոյնը. օրինակ՝

Benim çiçekli bağlarım – Իմ ծաղկաւետ այգիներս

Թքերէնը ոչ մէկ շեղում կը հանդուրժէ այս շարադասութենէն. եւ այս երկաթեայ կանոնն ալ ժամանակին հետ իշխած է հայուն լեզուամտածողութեան վրայ:

Եթէ այս կառոյցներուն վրայ աւելցնենք ցուցական դերանուն մը, ապա պիտի ստանանք հետեւեալը՝ **Իմ այս ծաղկաւետ այգիներս – Benim bu çiçekli bağlarım:** Այս պարագային ալ համապատասխանութիւնը կատարեալ է: Աւելցնենք թուական մը. **Իմ այս երկու ծաղկաւետ այգիներս – Benim bu iki çiçekli bağlarım:**

Կը թուի, թէ ոչ մէկ տարբերութիւն կայ, բայց թրքերէնը բերուած կարգերէն ոչ մէկը կրնայ նուազագոյն փոփոխութեան ենթարկել. լեզուն ինք չ'ընդունիր այդ, չի թոյլատրեր, որ խօսողը շեղի կարգէն: Դժբախտաբար

²⁹ Ծննդոց, Ա/1-8:

պարագան նոյնը չէ մեր գրողներուն, ուր խախտումները շատ յաճախական են:

Ընթացիկ խախտումներն են՝

- Այս իմ երկու ծաղկաւէտ այգիներս
- Իմ երկու այս ծաղկաւէտ այգիներս
- Իմ ծաղկաւէտ այս երկու այգիներս
- Իմ ծաղկաւէտ երկու այս այգիներս
- Իմ այս ծաղկաւէտ երկու այգիներս...

Պէտք չէ զարմանալ, եթէ հարցնող ըլլայ, թէ ի՞նչ է տարբերութիւնը: Տարբերութիւնը ըստ իս որոշակի բառի մը շեշտադրումն է՝ իւրաքանչիւր պարագայի:

* * *

Շարադասական ամենաճշիշ ու ընդվզեցուցիչ կացութիւնը, որ ժառանգած ենք թրքերէնէն, դիմաւոր բային՝ նախադասութեան վերջը արձանագրելն է: Ասոր անդրադառնալու համար՝ ացքի առաջ ունենանք ստորեւ բերած թրքերէն հատուածը, որուն սերտողութեան հետեւիլ կարենալու համար բնաւ պայման չէ թրքերէն գիտնալ: «Կազեթէճի Ճենկիզ Չանտարըն Քիւթիւր պաքանը Մեհմետ Նուրի Էրսոյա եւօնլենտիքտիդի սորու էօներկեսինտէ. 2015 երլընտա ՌԻՆԷՍԲՕ թարաֆընտան Տիւնյա քիւթիւր միրասը օլարաք թեսճիլլենէն վէ թարիհի քենթին քալպի օլան Տիյարպաքըր սուրլարը երքըլմա թեհիլթէսիլլէ քարշը **քարշըյատըր**:

Տիյարպաքըր սուրլարը 6 Շուպաթթա մեյտանա կելլեն տեփրեմլերտէ ճիտտի հասար **կէօրմիշթիւր**: Անճաք նէ եազըք քի, արատան կեչեն եէտի այա ռաղմեն Տիւնյա միրասը քապուլ էտիլլեն վէ պինլերճէ երլտըր այաքթա քալմայը պաշարա պիլմիշ օլան Տիյարպաքըր սուրլարընըն քորունմասը վէ օնարըմը իչին եէթերիլ չալըշմալար **եափըլմամըշթըր**: Ամէտին գալպի աւտթա քատերինէ թերք **էտիլմիշթիւր**...:

Քիւթիւր վէ Թուրիզիմ Պաքանընա **սորույորուզ**. «Թարիհի էն էսքի եափըլարընտան օլան. Տիւնյաքիւթիւրել միրասը քապուլ էտիլլեն վէ թարիհի քենթին քալպի սայըլան Տիյարպաքըր սուրլարընըն քորումաք սորումլուլուդունուզ **ալթընտատըր**: Սորումլուլուդունուզուն կերեղի օլարաք, սուրլար իչին տերհալ պիր աճիլ էլլեն փլանը պաշլաթաճա՞ք մը սընըզ» **տիլէ սորտու**»:

Հայատառ թրքերէն հատուած մըն է այս, որ առնուած է Պոլսոյ *Ալօսի* 1/9/2023-ի թիւէն³⁰, որ կը բաղկանայ երեք պարբերութենէ, որոնց առաջինը կազմուած է մէկ պարզ նախադասութենէ, երկրորդը՝ երեք պարզ նախադասութենէ, երրորդը՝ երկու բարդ ստորադասական նախադասութիւն-

³⁰ Ծիշդ ի՞նչ նպատակով խմբագրութիւնը օրինակելի հետետողականութեամբ կը դնէ այսպիսիները թերթի հայկական բաժնի սուղ էջերուն մէջ՝ չեմ հասկցած, քանի որ անոր էջերուն 20-ը արդէն լիարժէք թրքատառ թրքերէն է:

ներէ, որոնք իրենց կարգին կազմուած են՝ մէկական հեղինակային խօսքէ եւ մէկական մէջբերուած խօսքէ:

Այստեղ կը գտնենք թրքական աւանդական ոճի հիմնական յատկանիշերէն հետեւեալները.-

1) Բոլոր դիմաւոր բայերը, այսինքն՝ ստորոգիչները, առանց բացառութեան դրուած են համապատասխան նախադասութեանց վերջը՝ այստեղ նշուած **թաւատառով**:

2) Նման շարադասութիւն մը տնտեսել կարենալու համար՝ գրողը նախադասութիւնները խճողած ու ծանրաբեռնած է դերբայական բազմաթիւ դարձուածներով, որոնք այստեղ տրուած են **ընդգծումով**:

3) Հատուածը յագեցած է կցականութեան այլազան տեսակներով:

Եւ այս, տակաւին, ներկայիս գրուող թրքերէնն է, որ փարսախներով հեռու է այն մէկէն, որ կը գրուէր արաբատառ օսմաներէնով՝ յատկապէս պետական-վարչական գրագրութեան, ինչպէս նաեւ մամուլի մէջ, ուր նախադասութիւն մը կրնար մինչեւ մէկ էջ, երբեմն ալ աւելի ծաւալ ունենալ: Մերոնց օրին կիրարկածը ահա այդ լեզուի հայատառ տարբերակն էր:

Արդի հայուն ենթագիտակիցին մէջ այս բոլոր յատկութիւնները դրոշմուած են եւ աւելի կամ պակաս կը դրսեւորուին անոնք:

Այս դրսեւորումի գլխաւորն ու ամենաշատ ցայտնողը դիմաւոր բայի շարադասութիւնն է. օրինակ՝ «*Ամերիկեան փոխարի փոխարժէքի միացեալ սակ մը **պէտք է ճշդուի**, ինչպէս նաեւ փութերու դրութիւնը **կանոնաւորուի**, այլ խօսքով՝ փութերու նոր քաղաքականութիւն մը **որդեգրուի***» (Ազդակ): Նաեւ՝ «*Իսրայէլեան օդուժը բուռն յարձակումներ գործելով Կազայի մէջ բազմաթիւ բարձրադասական շէնքեր **քանդեց***» (անդ):

Ասոնք կը նմանին մութ փապուղիի մը մէջ արտասանուած միօրինակ ու ծանծաղ դամբանականի, որ ականջդ կը սրածէ, ուր բոլոր դիմաւոր բայերը դրուած են նախադասութեան վերջը՝ ճիշդ *Ակօսէն* բերուած թրքերէն նմուշին հետեւողութեամբ: Եթէ ասոնք գրողը ունենար հայեցի շարադասութեան ճաշակը, ապա պարտէր գրել. «**Պէտք է ճշդուի** ամերիկեան տոլարի փոխարժէքի միացեալ սակ մը, ինչպէս նաեւ **կանոնաւորուի** տութերու դրութիւնը, այլ խօսքով՝ **որդեգրուի** տութերու նոր քաղաքականութիւն մը», նաեւ «*Իսրայէլեան օդուժը, բուռն յարձակումներ գործելով Կազայի մէջ, **քանդեց** բազմաթիւ բարձրադասական շէնքեր*»:

Այսպէս գրած են օրին մեր սուրբ թարգմանիչները իրենց սրբագոյն լեզուն: Օրինակ. «*Առն միոջ **էին** երկու որդիք: **Ասէ** կրտսերն ի նոցանէ ցհայրըն. «Հայր, **տո՛ւր** ինձ բաժին, որ **անկանի** յընչիցդ»: Եւ նա **բաժանեաց** նոցա զկեանսն: Յեւր ոչ բազում ատուրց՝ ժողովեալ զամենայն կրտսեր որդւոյն՝ **զնաց** յաշխարհի հեռի եւ անդ **վապոնեաց** զինչս իւր, զի **կեայր** անառակութեամբ»: Մարկոսի աւետարանէն պատահականօրէն առնուած այս փոքրիկ հատուածին մէջ, որմէ լոյս կը ճառագայթէ՝ ականջդ շոյող մեղմ երաժշտութեամբ մը հանդերձ, չկայ բաղադրիչ մը, որուն դիմաւոր բայը դըր-*

ուած ըլլայ նախադասութեան վերջը: Ա՛յս է հայերէնն ու հայեցի շարադասութիւնը:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Այսու եղաւ համեստ փորձ մը, որ կը միտէր սերտելու աշխարհաբարի կամ արդի հայերէնի այն ոլորտները, որոնք աւելի կամ պակաս ազդուած են թրքերէնէն եւ անդառնալիօրէն իրացուցած են անոր այլազան տարրերը: Պէտք չէ զարմանալ, որ այսպէս ստացուած է. լեզուական ազդեցութիւնները կը հետեւին օրէնքի մը, որ կը խուսափի մեր կամքէն եւ կ'իրացուի բոլորովին բնական ճամբով: Թրքերէնը չէր կրնար տարբեր ըլլալ պարսկերէնէն, յունարէնէն, ասորերէնէն, այլեւ արեւմտեան այլազան լեզուներէ, որոնցմէ ազդուած է հայերէնը՝ առանց խախտելու իր հազարամեակներու վրայ հիմնուած քերականական ամուր շէնքը, որ ըստ ամենայնի մնացած է կանգուն ու աներեր:

Պէտք է աւելցնեմ, որ այս աշխատութիւնը ենթադրաբար շատ հեռու է ամբողջական ըլլալէ. ան հազիւ նախաճաշակ մը կրնայ հանդիսանալ փոխառութեանց օժիտի այն իսկական տարողութեան ու ծաւալին, որոնց սերտողութիւնը կը կարօտի աւելի ձեռնհաս աշխատողներու:

Միւս կողմէ՝ այս յօդուածը կը միտի խայծ մը հանդիսանալու, որ նոր սերունդէն թեկնածուներ նուիրուին թրքագիտութեան, որ կը կարծեմ շատ թերի է մեր, յատկապէս՝ արեւմտահայերոս մէջ, թերեւս «ըմբռնելի» պատճառներով: Սակայն լեզուն պէտք չէ շփոթել անոր տիրոջ եւ անոր հանդէպ մեր ունեցած զգացումներուն հետ: Մանաւանդ պէտք է գիտնալ, որ ամէն նոր թրքագէտի հետ քիչ մը աւելի լաւ պիտի ծառայած ըլլանք մեր դատին ու բերան մը աւելի պիտի պաշտպանենք զայն:

Չմոռնանք, Թուրքիոյ եւ Ազրպէյճանի մէջ հետզհետէ թափ կ'առնէ ու կը զարգանայ հայերէնագիտութիւնը՝ վայելելով պետական ամէն նեցուկ, եւ բոլորդ ալ գիտէք, թէ ինչի՝ պիտի փորձեն ծառայեցնել անոնք իրենց այդ գիտութիւնը: Այլ խօսքով՝ թրքագիտութիւնը, իր իմացական արժէքէն բացի, ունի նաեւ մարտավարական արժէք մը, որ պէտք չէ անուշադրութեան մատնուի:

Ուրեմն բարի երթ բոլորիդ:

ARMENIAN LEXICAL BORROWINGS FROM TURKISH
(SUMMARY)

ARMENAG YEGHIAYAN
armenag@gmail.com

The study focuses on diverse sorts of lexical borrowings of the Armenian language (particularly Western Armenian) from Turkish.

The author groups these borrowings into two categories: a) word borrowings, and b) grammatic-syntactic borrowings.

Regarding the word borrowings, the author considers several different sorts of word borrowing, like verbs, nouns, adjectives and numbers; verbs borrowed from Turkish but Armenianised by adding an Armenian correlative affix; partly Turkish juxtaposed verbs, where one of the words is Turkish and the other Armenian. Last but not least the author notes that in expressing superlative adjectives, Armenian has copied the Turkish mode by repeating the word, yet changing a letter, for instance *ship-shidag*, where the original word *shidag* has changed one of its letters.

As for the syntactic borrowings, the author groups them under a number of headings and discusses each, for example, agglutination, word-groups, utterance, idioms, degrees of qualitative comparison, articles, narrative verbs, numerals, prepositions and postpositions, popular proverbs and sayings, relative-antecedent and word order.

The author notes that most of these borrowings have become an irreversible part of the Armenian language, and argues that borrowings are not willed and are being practiced via a very natural route. The author, however, stresses that these borrowings do not shake the pillars of Armenian grammar and further research is needed to complete such an avenue of research.